

УДК: 159.9.316.454

orcid.org/0000-0003-1179-8540

doi.org/10.5281/zenodo.400597

В.О. Крамченкова
Національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди, м. Харків

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СІМЕЙНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ КУРЦІВ

У статті представлено аналіз особливостей сімейного функціонування та напрямків особистісного розвитку курців із різним аддиктивним ритмом. Подано результати дослідження параметрів сімейної системи, сімейних стосунків та показників особистісного розвитку. Показано, що одночасна наявність прагнення до сімейної згуртованості та незалежності обумовлює ситуативне паління, як соціальну сигнальну поведінку. Доведено, що організованість сімейної системи пов'язана із прагненням до досягнень незалежно від тютюнової аддикції, а контроль та конфліктність визначають прагнення до незалежності у курців з різним аддиктивним ритмом.

Ключові слова: сім'я, сімейні стосунки, тютюнопаління, аддиктивний ритм, особистісний розвиток.

В.О. Крамченкова ВЗАИМОСВЯЗЬ СЕМЕЙНОГО ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ И ЛИЧНОСТНОГО РАЗВИТИЯ КУРИЛЬЩИКОВ

В статье представлен анализ особенностей семейного функционирования и направлений личностного развития курильщиков с разным аддиктивным ритмом. Приведены результаты исследования параметров семейной системы, семейных отношений и показателей личностного развития. Показано, что одновременное наличие стремления к семейной сплоченности и независимости обуславливает ситуативное курение, как социальное сигнальное поведение. Доказано, что организованность семейной системы связана со стремлением к достижениям независимо от табачной аддикции, а контроль и конфликтность определяют стремление к независимости у курильщиков с разным аддиктивным ритмом.

Ключевые слова: семья, семейные отношения, табакокурение, аддиктивный ритм, личностное развитие.

V.O. Kramchenkova THE RELATIONSHIP OF FAMILY FUNCTIONING AND PERSONAL DEVELOPMENT OF SMOKERS

The article presents the analysis of characteristics of family functioning and trends of personal development of smokers with different addictive rhythm. The results of the

research of family system parameters, family relationships and personal development indicators are presented in the article. It is shown that simultaneous presence of aspiration for having both family unity and personal independence causes situational smoking as a social signal behavior. It is proved that family system organization is related to the desire for making achievements regardless of tobacco addiction while control and proneness to conflicts determine the urge for independence among smokers with different addictive rhythm.

Keywords: family, family relationships, smoking, addictive rhythm, personal development.

Актуальність дослідження. Питання гармонійного розвитку особистості є однією з центральних проблем психології. Розвиток особистості здійснюється в системі макро- і мікросоціальних стосунків і триває усе життя. Найважливішою системою інтерперсональних стосунків виступає сім'я. Відомо, що функціональність сімейної системи пов'язана із задоволенням базисних потреб усіх її членів, зокрема, потреб в безпеці і захищеності, прийнятті і схваленні, і, особливо, потребі в особистісному розвитку. Дані наукових досліджень свідчать, що наявність в сім'ї хімічної залежності є симптомом сімейної дисфункції. Тютюнопаління класифікується як хімічна залежність (міжнародна класифікація хвороб 10-го перегляду, код F-17), при цьому нікотинізм є однією з найбільш поширених форм залежності в сучасному суспільстві [1; 6; 8]. Таким чином, вивчення ролі сімейного функціонування у реалізації потреби в особистісному розвитку у курців є актуальним і перспективним.

Метою дослідження було виявити особливості управління сімейною системою, стосунків між членами сім'ї та показників особистісного зростання в залежності від тютюнопаління та визначити взаємозв'язки між показниками особистісного розвитку і сімейними характеристиками.

Міра наукової розробки проблеми. Проблема вивчення особистісного розвитку та зростання викликає стабільно високий інтерес у психології. У ряді загально визнаних досліджень, присвячених зростанню і розвитку особистості, знаходяться класичні роботи А. Адлера, Л.С. Виготського, П.Я. Гальперина, О.М. Леонтьєва, А. Маслоу, Г. Олпорта, К. Роджерса, Ж. Піаже, С.Л. Рубінштейна, Дж. Уотсона, З. Фрейда, Е. Фромма, Е. Ериксона, К. Юнга, К. Хорни, Г. Саллівана, Д.Б. Ельконіна, Л.І. Божович, В.М. Мясіщева, С.Л. Рубінштейна та ін. [2; 7; 11].

У теперішній час практично в усіх психологічних школах і напрямах досягнуте розуміння того, що при аналізі структури і розвитку особистості слід враховувати свідому і несвідому психічні сфери, нерозривну єдність пізнавальної, емоційної і вольової складових особистості та біосоціальної природу людини. Найбільш продуктивним, з нашої точки зору, є

розгляд особистісного розвитку з позиції гуманістичної психології, що розглядає особистість як самоцінність [3; 10; 11]. Одна з центральних ідей цього підходу полягає в тому, що тенденція до особистісного розвитку є присутньою як потенціал, який актуалізується за певних умов взаємодії «зовнішній світ – особистість». При цьому центральний компонент особистості – «Я» має дуже сильну потребу в самоповазі, яка задовольняється, в першу чергу, через отримання визнання і любові від значущих інших. Тобто, особистість не просто орієнтована на взаємини з соціальним світом, а опиняється в істотній залежності від них [3]. Отже, особистісний розвиток і особистісне зростання характеризуються мірою актуалізації людиною своїх потреб і здібностей, мірою реалізації потенційних індивідуальних можливостей та здатністю вирішувати проблеми, які виникають в процесі її життя, що є запорукою успішності процесу соціалізації.

З поширенням в психологічній теорії і дослідженнях поняття «соціальна ситуація розвитку» і з формуванням екологічного підходу до вивчення психіки, сім'я та сімейне функціонування стали об'єктом вивчення як система стосунків, в яких переважно відбувається формування та розвиток особистості. У психології накопичено велику кількість теоретичних та емпіричних досліджень сімейних стосунків, що присвячені психологічним функціям сім'ї, структурі сімейних ролей, шлюбним мотивам, психологічному клімату, задоволеності подружжя шлюбом та причинам сімейних конфліктів і розлучень, феномену батьківства, ролі сімейних стосунків в процесі формування особистості дитини та дитячо-батьківських стосунків, періодизації життєвих циклів сім'ї і їх змісту [4].

Вивчення розвитку особистості в сімейному оточенні, психологічних особливостей внутрішньосімейних взаємин, адаптації сім'ї в соціумі покликане дати психологічну характеристику здорової та дисфункціональної сім'ї. Аналіз наукової літератури з проблеми ролі сім'ї в особистісному зростанні свідчить про недостатність розробки питання психологічних механізмів сімейного функціонування, сприяючих особистісному зростанню у сім'ях різних типів, зокрема у сім'ях курців.

Організація та методи дослідження. Дослідження проводилося за методикою «Шкала сімейного оточення» Р.Х. Муса, в адаптації С.Ю. Купріянова [12]. Методика включає три блоки, які дозволяють вимірити та описати:

- 1) показники, що управляють сімейною системою, а саме, організацію та контроль;
- 2) показники стосунків між членами сім'ї, а саме, згуртованість, експресивність та конфлікт;
- 3) показники особистісного зростання, напрями особистісного зростання, яким в сім'ї надається особливе значення, а саме, незалежність,

орієнтацію на досягнення, інтелектуально-культурну орієнтацію, орієнтацію на активний відпочинок, моральну орієнтацію.

Для математко-статистичної обробки даних застосовувалися метод параметричного порівняння середніх величин за t-критерієм Стьюдента та кореляційний аналіз за Пірсоном (r_p).

У дослідженні взяли участь 338 респондентів віком від 16 до 55 років, серед них 149 чоловіків та 189 жінок. Було сформовано 3 дослідницькі групи: 1 група – респонденти, які курять постійно (К, $n=113$), 2 група – респонденти, які курять ситуативно (СК, $n=118$) та 3 група – респонденти, які не курять (НК, $n=107$).

Дослідження передбачало аналіз сприйняття параметрів сімейного оточення та функціонування у залежності від тютюнової аддиктивної поведінки. Дані, що відображають уявлення досліджуваних про сім'ю як про автономну організаційну структуру, представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Характеристики сімейної структури			
Шкали	Середні показники за групами ($M \pm \delta$)		
	К	СК	НК
Організація	3,16±1,79	5,82±1,74 ¹	5,06±1,62 ¹
Контроль	3,93±0,83	6,88±1,55 ¹	3,56±1,44 ²

Примітка: $p < 0,05$ по відношенню: ¹ – до групи К; ² – до групи СК.

Результати дослідження показників сімейної структури свідчать, що оцінка управління сімейною системою у курців характеризується зниженим рівнем організації та середнім рівнем контролю. Отже, курці інтерпретують свою сімейну ситуацію, як недостатньо організовану, зі слабкою структуризацією та плануванням сімейної діяльності, недостатньо чітким визначенням сімейних правил та обов'язків (3,16±1,79), але із середньою мірою ієрархічності сімейної системи, контролю членами сім'ї один одного та стійкості сімейних правил (3,93±0,83). Респонденти, які курять ситуативно, оцінюють свою сім'ю, як досить організовану із підвищеним контролем. Тобто в сім'ї наявний середній рівень структуризації діяльності (5,82±1,74), при досить стійких ієрархії, правилах та контролі (6,88±1,55). Респонденти, які не курять, також уявляють свою сім'ю досить організованою (5,06±1,62), але із помірним контролем (3,56±1,44). Тобто сім'я характеризується чітким впорядкуванням та структуризацією при гнучкості сімейної ієрархії, правил і контролю.

Аналіз даних (табл.1) показує, що міра важливості порядку і організованості в структуризації сімейної активності, фінансового планування, ясності і визначеності сімейних правил і процедур, статистично достовірно набуває нижчих значень у курців ($3,16 \pm 1,79$), що може бути пов'язано з дискомфортом курця в системі регламентованої сімейної активності при необхідності вписувати в неї тютюнопаління. Показники організації сімейної структури в групі респондентів, які курять ситуативно, та в групі респондентів, які не курять, достовірних відмінностей не мають.

Показники контролю, що виявляють міру ієрархічності сімейної організації, ригідності сімейних правил і процедур, контролю членами сім'ї один одного у курців не мають достовірних відмінностей по відношенню до некурящих ($3,93 \pm 0,83$ – в групі К і $3,56 \pm 1,44$ – в групі НК), тоді як респонденти, які палять ситуативно, демонструють достовірно вищі показники ($6,88 \pm 1,55$ – в групі СК). Отримані дані можуть свідчити про значну роль сімейних правил і думки значущих інших в механізмі самоконтролю поведінки.

Результати дослідження міжособистісні стосунків в сім'ях досліджуваних представлені у таблиці 2.

Таблиця 2

Показники сімейних стосунків

Шкали	Середні показники за групами ($M \pm \delta$)		
	К	СК	НК
Згуртованість	$5,32 \pm 1,72$	$7,35 \pm 0,83^1$	$5,78 \pm 1,83^2$
Експресивність	$6,21 \pm 1,19$	$6,94 \pm 0,85$	$6,61 \pm 1,07$
Конфлікт	$5,21 \pm 2,27$	$6,06 \pm 1,64$	$3,44 \pm 2,12^2$

Примітка: $p < 0,05$ по відношенню: ¹ – до групи К; ² – до групи СК.

Показники сімейних стосунків в групі курців характеризуються середнім рівнем згуртованості ($5,32 \pm 1,72$), експресивності ($6,21 \pm 1,19$) та конфліктності ($5,21 \pm 2,27$). Отже, в уявленнях курців присутні почуття приналежності до сім'ї, установка щодо взаємодопомоги, а також можливості відкритого прояву власних почуттів, в тому числі, гніву та роздратування.

В групі респондентів, які курять ситуативно, виявлено підвищений рівень показників згуртованості ($7,35 \pm 0,83$) та експресивності ($6,94 \pm 0,85$) і середній рівень конфліктності ($6,06 \pm 1,64$) сімейних стосунків. Респонденти цієї групи виявляють виражені почуття приналежності до сім'ї, бажання піклування і взаємодопомоги, та водночас прагнуть незалежно

діяти і відкрито виражати свої почуття. Тобто для цих респондентів характерним є одночасне прагнення до сімейного злиття та особистісної сепарації. Наявність цього внутришньоособистісного протиріччя може пояснювати тютюнопаління у стресогенних ситуаціях. В умовах стабільних позитивних стосунків актуалізуються наближуючи почуття сімейної приналежності і особистість більшою мірою прагне відповідати очікуванням значущих інших ніж демонструвати незалежність чи повставати проти правил. В ситуаціях фрустрації та конфлікту тютюнопаління на інтерперсональному рівні виступає як міжособистісний сигнал про негативні переживання та зниження згуртованості, а на інтраперсональному рівні – як компенсація сепараційних тенденцій. В той же час ситуації куріння не обмежуються лише колом негативних переживань – тютюнопаління актуалізується і в умовах веселого свята, і при інтенсивної інтелектуальної діяльності, і при комунікації із курцями і т. і., але це є сигналом собі та іншим «Зараз я не такий, як завжди». Отже, тютюнопаління при ситуативному адиктивному ритмі виступає як соціально обумовлена сигнальна поведінка.

Для респондентів, які не курять, характерним є середній рівень показників згуртованості ($5,78 \pm 1,83$) та конфлікту ($3,44 \pm 2,12$) та дещо підвищений рівень експресивності ($6,61 \pm 1,07$) у сімейних стосунках.

Статистичний аналіз даних дозволяє стверджувати, що показники емоційної експресії статистично не розрізняються в досліджених групах, тобто респонденти всіх досліджуваних груп орієнтовані на середній рівень дозволу незалежних дій та відкритого вираження своїх почуттів в сім'ї. Аналіз сімейної згуртованості виявив статистично вищі показники цього параметра у респондентів, які курять ситуативно ($7,35 \pm 0,83$ – в групі СК). Конфліктність в сімейних стосунках при тютюнової адикції вище, при цьому найбільш високих значень цей показник досягає у респондентів, які курять ситуативно ($6,06 \pm 1,64$ – в групі СК).

Таким чином, конфліктні взаємини, прояви агресії і гніву в сім'ї проваюють епізоди паління, а почуття приналежності до сім'ї, турбота і взаємодопомога виступають чинниками, що утримують від трансформації ситуативного паління в нікотинову залежність.

Оцінка напрямів розвитку особистості у рамках сімей курців, а саме, незалежності, орієнтації на досягнення, інтелектуально-культурної орієнтації, орієнтації на активний відпочинок, моральної орієнтації, представлена в таблиці 3. Як показують отримані дані, міра, в якій члени сім'ї заохочуються до самоствердження, незалежності, самостійності в обдумуванні проблем і ухваленні рішень ($5,42 \pm 1,12$) та орієнтація на досягнення ($5,42 \pm 0,98$) у курців досягає середніх величин і не має достовірних від-

мінностей від респондентів, що палять ситуативно ($5,59 \pm 1,30$ та $5,29 \pm 1,09$ відповідно), і некурящих ($5,39 \pm 1,12$ та $5,56 \pm 1,49$ відповідно).

Таблиця 3

Показники особистісного розвитку

Шкали	Середні показники за групами ($M \pm \delta$)		
	К	СК	НК
Незалежність	$5,42 \pm 1,12$	$5,59 \pm 1,30$	$5,39 \pm 1,12$
Орієнтація на досягнення	$5,42 \pm 0,98$	$5,29 \pm 1,09$	$5,56 \pm 1,49$
Інтелектуально-культурна орієнтація	$3,32 \pm 1,21$	$4,59 \pm 1,73$	$4,33 \pm 2,00$
Орієнтація на активний відпочинок	$2,63 \pm 1,27$	$5,53 \pm 1,61^1$	$5,44 \pm 1,88^1$
Моральна орієнтація	$4,53 \pm 0,97$	$5,82 \pm 0,88^1$	$4,28 \pm 0,67^2$

Примітка: $p < 0,05$ по відношенню: ¹ – до групи К; ² – до групи СК.

Показники орієнтації на активний відпочинок в групі курців занижені ($2,63 \pm 1,27$), що є закономірним, оскільки, хронічне паління не сприяє спортивному дозвіллю. Достовірно вищі показники орієнтації на активний відпочинок отримані в групі респондентів, які курять ситуативно ($5,53 \pm 1,61$), що може бути пов'язано з прагненням до підтримки хорошої фізичної форми, як компенсації когнітивного дисонансу між періодичним палінням і його негативною оцінкою [5].

Міра уявлень про сімейну повагу до етичних і моральних цінностей в цілому відповідає нормативним значенням, при цьому показник за цією шкалою достовірно вище в групі випробуваних, які палять ситуативно ($5,82 \pm 0,88$), що може бути пов'язано з переживанням почуття провини щодо епізодів паління, яке не схвалюється. Зниження показників інтелектуально-культурної орієнтації і показників орієнтації на активний відпочинок може говорити про звуження сфери інтересів і тютюнопаління, як заміщуючу активність.

Для визначення взаємозв'язків між показниками сімейних стосунків, особистісного зростання і організаційної структури сім'ї залежно від індивідуальних моделей поведінки дані були піддані кореляційному аналізу (табл. 4-5).

Кореляційний аналіз показників особистісного зростання і показників управління сімейною системою, представлений в таблиці 4, показує, що орієнтація на досягнення і організація сімейної системи мають позитивний взаємозв'язок в усіх досліджених групах. Найбільш сильним вказаний зв'язок є у некурящих ($0,666$, $p < 0,01$), найбільш слабким – у випробуваних, які палять ситуативно ($0,319$, $p < 0,05$). Незалежність та моральна

орієнтація негативно пов'язані із контролем в групах курців (-0,347, $p < 0,05$ та -0,357, $p < 0,05$ відповідно) та респондентів, які палять ситуативно (-0,433, $p < 0,01$ та -0,417, $p < 0,01$ відповідно). В той же час у респондентів, які не палять, контроль позитивно пов'язаний із моральною орієнтацією (0,386, $p < 0,05$), а організація – із орієнтацією на активний відпочинок (0,353, $p < 0,05$).

Таблиця 4

Кореляції показників особистісного розвитку та показників управління сімейною системою

Шкали особистісного розвитку	Шкали управління сімейною системою					
	О			К-л		
	К	СК	НК	К	СК	НК
Н	0,091	0,133	0,011	-0,347*	-0,433**	0,099
ОД	0,416**	0,319*	0,666***	0,126	0,213	0,159
ІКО	0,110	0,213	0,195	-0,269	0,068	0,136
ОАВ	0,268	0,258	0,353*	0,211	0,193	0,082
МО	-0,028	-0,078	0,137	-0,357*	-0,417**	0,386*

Примітка: О – організація, К-л – контроль, Н – незалежність, ОД – орієнтація на досягнення, ІКО – інтелектуально-культурна орієнтація, ОАВ – орієнтація на активний відпочинок, МА – моральна орієнтація; * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$.

Отже, організованість та структурованість сімейної системи обумовлює прагнення до досягнень незалежно від тютюнової аддикції. Сімейний контроль виступає, як значуща умова незалежності, при цьому респонденти, які палять, можуть інтерпретувати тютюнопаління як прояв власної незалежності.

Як показано в таблиці 5, у курців конфліктність сімейних стосунків має сильну позитивну кореляцію з незалежністю (0,429, $p < 0,01$) та негативну кореляцію із моральною орієнтацією (-0,363, $p < 0,05$), що проявляє відношення до паління як до бунту, відмови наслідувати правила, прагнення наполягти на своєму, при цьому конфліктні ситуації провокують паління. Орієнтація на досягнення у курців корелює з експресивністю сімейних стосунків (0,455, $p < 0,01$), тобто за наявності в сімейних правилах можливості відкрито діяти і виражати свої почуття актуалізується орієнтація на досягнення.

Аналіз даних кореляційного аналізу у респондентів, які палять ситуативно, показує, що орієнтація на досягнення прямо пропорційна згуртованості в сімейних стосунках (0,480, $p < 0,01$).

Кореляції показників особистісного розвитку та показників внутрішньосімейних стосунків

Шкали особистісного розвитку	Шкали внутрішньосімейних стосунків								
	З			Е			К-т		
	К	СК	НК	К	СК	НК	К	СК	НК
Н	0,300	0,474**	-0,274	0,272	0,563***	-0,040	0,429**	0,499**	-0,283
ОД	0,319	0,480	0,588***	0,455**	0,328	0,511***	0,176	-0,099	-0,082
ІКО	0,149	0,125	-0,168	0,221	0,213	0,231	-0,186	-0,145	0,213
ОАВ	0,167	0,205	0,269	0,116	0,204	0,058	0,073	0,124	0,183
МО	0,016	0,187	0,395*	0,252	0,271	0,047	-0,363*	0,125	0,126

Примітка: З – згуртованість, Е – експресивність, К-т – конфлікт, Н – незалежність, ОД – орієнтація на досягнення, ІКО – інтелектуально-культурна орієнтація, ОАВ – орієнтація на активний відпочинок, МО – моральна орієнтація; * – $P < 0,05$; ** – $P < 0,01$; *** – $P < 0,001$.

Незалежність позитивно пов'язана із згуртованістю (0,474), експресією (0,563, $p < 0,001$) і з конфліктом (0,499, $p < 0,01$), що проявляє наявність суперечливих почуттів щодо індивідуалізації та злиття у сімейних стосунках. У некурящих орієнтація на досягнення позитивно корелює із згуртованістю (0,588, $p < 0,001$) і експресією (0,511, $p < 0,01$), моральна орієнтація – зі згуртованістю в сімейних стосунках (0,395, $p < 0,05$). Отже, можна констатувати, що у респондентів, які не палять, почуття сімейної приналежності та єдності за умов відкритості у сімейних стосунків стимулює прагнення до досягнень та повагу до етичних і моральних цінностей.

Висновки. Встановлено особливості сімейної структури залежно від тютюнової аддикції. У курців знижена організованість сімейної системи, а у респондентів, які курять ситуативно, підвищений сімейний контроль. Сімейні стосунки при тютюновій адиктивній поведінці характеризуються підвищеною конфліктністю у сімейних стосунках. У респондентів із ситуативним палінням конфліктність співвідноситься із підвищеною згуртованістю, що виявляє одночасне прагнення до сімейного злиття та особистісної сепарації. Отже, тютюнопаління при ситуативному адиктивному ритмі виступає як соціально обумовлена сигнальна поведінка. Розвиток особистості у напрямках орієнтації на незалежність, досягнення та інтелектуально-культурної орієнтації реалізується у сім'ях респондентів незалежно від тютюнової аддикції. Показники орієнтації на активний відпочинок в групі курців занижені, а показники моральної орієнтації в групі респондентів, що палять ситуативно, підвищені.

Встановлено кореляційні зв'язки сімейного функціонування із напрямками особистісного розвитку при різному адиктивному ритмі. Організованість та структурованість сімейної системи обумовлює прагнення до досягнень незалежно від тютюнової аддикції. Сімейний контроль ви-

ступає, як значуща умова прагнення незалежності, при цьому респонденти, які палять, можуть інтерпретувати тютюнопаління як прояв власної незалежності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агулова О.О. Особистісні особливості молодих жінок з нікотиновою залежністю / О.О. Агулова // Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія. — Х.: ХНПУ, 2012. — №44. — Т. 1. — С. 12-19.

2. Битянова Н.Р. Проблема саморозвиття личности в психологии: Аналитический обзор / Н.Р. Битянова. — М.: Флинта, 1998. — 48 с.

3. Братченко С.Л. Личностный рост и его критерии / С.Л. Братченко, М.Р. Миронова // Психологические проблемы самореализации личности / Под ред. А.А. Крылова, Л.А. Коростелевой. — СПб.: Изд-во Санкт-Петербург. ун-та, 1997. — С.3-14.

4. Крамченкова В.О. Психологія сім'ї / В.О. Крамченкова. — Х.: Новое слово, 2010. — 238 с.

5. Крамченкова В.О. Особливості адаптивно-захисних патернів особистості при тютюнопалінні в сім'ї / В.О. Крамченкова // Педагогіка і психологія: зб. наук. праць / За заг. ред. академіка І.Ф. Прокопенка, чл.-кор. В.І.Лозової. — Х.: ТОВ «Щедра садиба плюс», 2013. — Вип. 44. — С. 211-223.

6. Наркологія / За ред. І.К. Сосіна, Ю.Ф. Чуєва. — Х.: Колегіум, 2014. — 1500 с.

7. Петровский В.А. Личность в психологии: парадигма субъектности / В.А. Петровский. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. — 512 с.

8. Сперанская О.И. Табачная зависимость: перспективы исследования, диагностики, терапии / О.И. Сперанская. — М.: ГЕОТАР-Медиа. 2011. — 160 с.

9. Табачник І.Г. Особливості провідних ставлень студентів з алкогольною і тютюною адикцією / І.Г. Табачник // Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія. — Х.: ХНПУ, 2015. — №51. — С. 239-246.

10. Хомуленко Т.Б. Стиль сімейного виховання як чинник пізнавального інтересу молодшого школяра / Т.Б. Хомуленко, О.С. Шукалова // — Х.: ХНПУ, 2011. — 202 с.

11. Фрейдджер Р. Личность: теории, эксперименты, упражнения / Фрейдджер Р., Фэйдимен Д.; пер. с англ. — СПб: «прайм-ЕВРОЗНАК»; М.: «ОЛМА-ПРЕСС», 2002. — 864 с.

12. Эйдемиллер Э.Г., Медведев С.Э. Аналитико-системная семейная психотерапия при шизофрении / Э.Г. Эйдемиллер, С.Э. Медведев. — СПб.: Речь, 2012. — 207 с.

Надійшла до редколегії 16.12.2016